

XALIQ DÁSTANLARÍDA SÓZ SHAQAPLARÍNÍN QOLLANÍLÍWÍ

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası docenti,
filologiya ilimleriniń kandidati*

²Saparmatov Omar Shamurat ogli

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Türkiy tiller fakulteti talabası

XALQ DOSTONLARIDA SO‘Z TURKUMLARINING QO‘LLANILISHI

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

*Ajiniyoz nomidagi NDPI Qoraqalpoq tili kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

²Saparmatov Omar Shamurat ogli

Ajiniyoz nomidagi NDPI Turkiy tillar fakulteti talabası

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ

¹Абдиев Азамат Турганбаевич

*доцент кафедры каракалпакского языка НГПИ
им. Ажинияза, кандидат филологических наук*

²Сапарматов Омар Шамурат оглы

*Студент факультета тюркских языков НГПИ им.
Ажинияза*

THE USE OF WORD GROUPS IN FOLK EPISTLES

¹Abdiev Azamat Turǵanbaevich

*Docent of the Karakalpak Language Department of the
Ajiniyaz National Research Polytechnic Institute, Candidate of
Philological Sciences,*

²Saparmatov Omar Shamurat ogli

*Student of the Faculty of Turkic Languages, NSPI named after
Ajiniyoz*

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarınıń qollanılıw órisi haqqında sóz etilgen bolıp, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılıwı menen salıstırmalı túrde izertlengen.

Tayanış sózler: lingvofolkloristika, morfologiya, atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, almasıq, ráwısh.

Annotatsiya: Bu maqolada qoraqalpoq xalq dostonlarida so‘z turkumlarining qo‘llanilish doirasi haqida so‘z yuritilgan bo‘lib, hozirgi qoraqalpoq adabiy tilida qo‘llanilishi bilan qiyosiy tarzda o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: lingvofolkloristika, morfologiya, ot, sifat, son, fe‘l, olmosh, ravish.

Аннотация: В данной статье говорится о сфере использования групп слов в каракалпакском народном эпосе и сравнивается их использование в современном каракалпакском литературном языке.

Ключевые слова: лингвофольклористика, морфология, существительное, прилагательное, число, глагол, местоимение, наречие.

Annotation: This article discusses the scope of use of word groups in Karakalpak folk epics, and compares their use in the modern Karakalpak literary language.

Key words: Linguistic folklore, morphology, noun, adjective, number, verb, pronoun, adverb.

abdiev79@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-8629-4560>

omarsaparmatov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-2807-9041>

Kirisiw. Xalıq dástanlarınıń tilin úyreniw til ilimindegi aktual máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Túrkiy til biliminde sonıń ishinde qaraqalpaq til iliminde keyingi jılları folklorlıq tekstlerdiń tilin úyreniwshi lingvofolkloristika tarawı keń rawajlanıp barmaqta. Lingvofolkloristikanıń tiykarǵı obyektı folklorlıq tekstler bolıp, lingvistikalıq tárepten onıń tilin tereń analizlep úyrenedi.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında sóz shaqaplarınıń qollamılıw órisin úyreniw til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri. Dástanlardagı atlıq, kelbetlik, sanlıq hám feyil sóz shaqapları ónimli jumsalǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Degen menen olardıń jasalıw órisin úyrenip shıqqanımda tómendegi formalar dı kórip shıqtıq.

Atlıqtıń jasalıwında oǵuz tillerine tán affiksler qollanıladı:

- 1) **-dash** qosımtası **-das** variantın alıstıradı. Qarındashım aytıştırman («G», 54-bet)
Bash yoldashım Agayunis peridur (Sonda, 150-bet)
- 2) **-ish, -ish** qosımtası **-is, -is** qosımtası menen qatnasadı. Qısı-jazı ada bolmas emishler («S-H», 220-bet)
Tamasha qıl qırq jigittiń urışın («G», 27-bet)
- 3) **-shán** affiksi ushırasadı Búlbiller gúlshán baǵına («G», 27-bet)
- 4) **-jan** suffiksi ushırasadı: bolajaq

Kelbetlik sóz shaqabı sın-simbattı bildiriwshi sózler oǵuz hám qarluq tillerine tán: **ulǵ, sháhli, qáwpeki, sırqas, yubqa, shádi-shákkar, shárqi, xursand** t.b.

Sóz esittik **shádi-shákkar** tilinńen («G», 100-bet)

Íqrarına saq bol, joq **sáni** qáwpekidur («G-A», 125-bet)

Sırqas Sánemniń halın (Sonda, 71-bet)

Kelbetlik jasawshı **-dán, -den** variantları **-day, -dey, -pay, -pey** affikslerin geyde alıstırıp qollanıladı:

Kózde jasım sharsharáden tókilmish («S-H», 192-bet)

On tórt keshe ayden jamalı keldi («G», 168-bet).

Eski **-den** variantı XIX ásirdegi shayırlar tilinde júdá ónimli qollanılp, bull sol wakıttaǵı jazba ádebiy tásirinen bolıwı kerek [3.108].

Sanlıq sóz shaqabı. Sanaq sanlıqlardan dástanlarda oǵuz tiplerinde ushrasatuǵın **ekki, elli, toqqız, sákkiz, algmush, etmish** t.b. ariantları qollanıladı.

Góruǵlınıń kómiq qoyǵan etti yılǵı sharabı bar edi («G», 145-bet)

Qatarlıq sanlıqlarda **-inshi, -inshi** affiksleri menen birge **-denshi** affiksde qollanıladı: **ekilenshi, jetilenshi.**

Feyil sóz shaqabı. Dástanlardı úyrene otırıp biz feyildıń tómendegi formaların kórip shıqtıq. Feyil sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi siyaqlı is-háreketti bildirip keledi.

Kelbetlik feyil. Xalıq dástanlarınıń tilindegi kelbetlik feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1. Dástanlar tilinde **-ǵan, -gen** affiksi menen bir qatarda onıń oǵuz tillerindegi variantları bolǵan **-an, -en** formaları da jekke siyrek ushırasadı. Qırq qánizler bilán sallanıp gálán,
Bir zaman yanımda oynayıp **kúlán** («S-H», 216-bet)

Húsnı alamdı **yandıran**

Palwanlıǵını **bildirán.**

Úsh júz ashıqı **ólgirán**

Jádiw kóz qunqarnı bersin? («G», 175-bet)

2. **-mish, -mish** affiksi kelbetlik feyil jasawshı eski affikslerden bolıp, ol házirgi túri, ázerbayjan, gagauz tillerinde ónimli qollanıladı [3.118].

Dástanlar tilinde usı qosımta arqalı jasalǵan feyiller kóplep ushırasadı:

Ájel künde ǵash pitilmish atıma («G-A», 19-bet)

Pesh anama qum-qismetler yazılmish («S-H», 192-bet).

Bul formadaǵı kelbetlik feyiller dástanlar tilinde betlik-san formaların da qabıllaydı:

Aq sútin emmishem men qana-qana («G-A», 19-bet)

Men búgin keshmishem hárne barımnan («G», 171-bet)

Sizdi-ashıq, bizdi-mashıq demishler («S-H», 220-bet)

3. **-ar, -er, -r** formasınıń **-ır, -ir, -ur** hám eń eski **-yur, -yúr** variantı da ushırasadı.

Qırq jigittiń bir ármanı sol **bolır** («G», 18-bet)

Begler bedew minip shıkar **áyleyur**

Qazısı, jollası oqıp **gurleyur** («S-H», 220-bet)

«Sayatxan-Hámira»da –ár forması da bar?
Sháhárine –var kárwanlar shegiler («S-H», 213-bet)

4. –**malı**, –**meli** forması tiykarınan ázerbayjan tiline tán [2.212]. Dástanlarda bul formalı feyiller oğuz elementleri sıpatında kózge túsedı:

At oynatıp dash qın jiydan **keshmáli**,

Áwez áyleń, aq sharaptan **ishmáli**.

Góruǵlı der jınıshke belden **ǵushmalı**.

Gózállerin periyzada megzemes («G», 135-136-bet)

Zulpların pallap **órmeli** («S-H», 222-bet)

Hal feyildiń jasalıwı. Xalıq dástanlarınń tilindegi hal feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) –**yıp** qosımtası jekke –siyrek qullanıladı:

Yar-yar **deyip** olar gezdi dúnyada («Ǵ-A», 74-bet)

Men seni **egleyip**, sorarman sawal (Sonda, 154-bet)

2) Bolımsız formadaǵı –**may**, –**mey** qosımtası –**mayın**, –**meyin** túrinde de qullanıladı.

Kelgen isti **pitkermeyin** qayttıńız («G», 32-bet)

Keler bir kún dáwrán, **kelmeyin** qayttıńız («Ǵ-A», 48-bet)

Bul eski –**máyni** forması Ájiniyaz shıǵarmalarında bar [4.48].

3) Hal feyildiń –**alı**, –**eli** forması túrkmen tilinde bar [1.377]. Bul formadaǵı hal feyiller dástanlarda oğuz elementleri sıpatında kórinedi.

Kewil giynesin **ashalı**,

Ókpe giyneden **kesheli**

Kese-kese may isheli («Ǵ-A», 127-bet)

Qolım sheshkil **ǵúresheli**

Haslı zatıń **sorashalı** («G», 148-bet)

–**ya (ya)** forması da bar, parlań, harlan t.b.

Jeńiz **terlaya-terlaya** («G», 155-bet)

Atawısh feyildiń jasalıwı. Xalıq dástanlarınń tilindegi atawısh feyiller tómendegi formalar arqalı jasalǵanlıǵın kóriwge boladı.

1) Dástanlarda atawısh feyil jasawda –**maq**, –**mek**, –**baq**, –**bek**, –**paq**, –**pek** affiksleri ónimli qullanıladı.

Diydár **kórispek** joq bilsin Ǵaribim («Ǵ-A», 150-bet)

Geyde –**paq**, –**pek** qosımtası ornına –**maq**, –**mek** qullanılıwı oğuz elementleri bolıp tabıladı.

Góruǵlı Ǵurjistan palwanı bilán **ǵúreshmekke** maydana kiristi («G», 136-bet)

Ushmaq bolıp qanatıńdı dúzetip (Sonda, 99-bet)

Bul qosımta barıs sepliginde de qullanıladı:

Sum dushpanlar qoymas sapa **súrmege**,

Kelippen aldına basım **bermege** («Ǵ-A», 43-bet)

Taxtına jinsem **jaǵmaǵa**

Shiyrin lábinnen **tagmaǵa**

Kózim qıymas **oyatmaǵa**

Oyan há patshanıń qılı («G», 138-bet)

Bul qubılıs Ájiniyaz dóretpesinde ushırasadı:

2) –**ish**, –**ish**, –**sh** affiksi atawısh feyil jasawda –**ıs**, –**is**, –**s** variantı menen almasıp qullanıladı. Bul affiks tiykarınan oğuz hám qarlúq toparındaǵı tillerge tán bolıp keledi.

Shul **ketmishden** Ashıqaydıń pirdiń mákanın sorap bara berdi («G», 167-bet)

Qıya-qın **baqıshların**

Janım otqa **yaqıshların**

Qaqaq urıp **kúlishlerin**

Bil táker biybim, bal tóker («S-H», 217-bet)

Almasıq sóz shaqabınıń qullanılıwı.

Almasıq sózlerden dástanlar tilinde siltew almasıqları oğuz hám qarlúq tiller toparına tán bolǵan fonetikalıq variantları menen qullanıladı: **bu**, **buw**, **oshal**, **oshbuw t.b.**

Buw dáwletti bergen Qádiri Máwlen («G», 17-bet)

Osha daǵlardıń basınan («S-H», 199-bet).

Dawıslılarda tańlay únlesliginiń saqlanbawı oğuz tillerine tán fonetikalıq qubılıs bolıp tabıladı.

Dástanlar tiliniń konsonantizminde ózgeshelikler bar. **B** sesiniń sonor **m** sesi menen orın almasıw qubılısı seziledi. **S** sesiniń **sh** sesi menen orın almasıw qubılısı dástanlar tilinde sezilerli kózge taslanadı. Bul qubılıs ózbek, túrkmen ázerbayjan tillerine tán. **J** sesiniń **y** sesi menen orın almasıwı eski ózbek ádebiy tiliniń tásirin kórsetedi.

Dawıslı hám dawıssız sesler tarawında ushırasatuǵın ayırım fonetikalıq sáykeslikler dástanlardaǵı oğuz tili elementlerin belgileydi. Atılıq dawıslılardıń sáykesligi, ashıq dawıslılar menen qısıq dawıslılardıń sáykesligi dástanlar tiliniń ózgesheligin kórsetedi. Bunday sáykeslikler ásirese kelbetlik feyildiń affikslerinde kózge taslanadı hám bul affiksler házirgi ayırım oğuz tillerine qullanıladı. Qısıq dawıslılardıń, erinlik dawıslılardıń házirgi

ádebiy til menen salıstırǵanda saykesligi dástanlarda óguz elementleriniń saqlanǵanın tastıyıqlaydı.

Dawıssız sesler á sirese jasalıw ornı boyınsha sáykeslikleri menen ózgeshelenedi. Qos erinlik dawıssızlar sáykesligi dástanlarda ayırıqsha kózge taslanadı. Únsiz juwısqı fonemalar sáykesligi (**sh-s**) dástanlarda jiye ushırasadı, házirgi ózbek, túrkmen, ázerbayjan tillerine tán bolıp keledi. Únli-únsiz dawıssızlar sáykesligi (**k-g, q-g**) dástanlar tilinde qollanılıp, házirgi ayırım óguz tillerine ushırasadı.

Y-l, y-j sáykesligi de dástanlarda óguz tili elementlerine mısál bola aladı.

Jabısqı jubaylas seslerdiń (**t-d**) sáykesligi dástanlardaǵı óguz tillerine jaqınlıqtı kórsetedi (**law-daǵ**).

Dawssızlarda sesler únlesliginiń saqlanbawı házirgi óguz tillerine tán bolıp dástanlarda kózge kórinedi.

Ayırım seplik formalarınıń qollanıwı boyınsha qıpshaq hám óguz tilleri bir-birinen ózgeshelenedi. Iyelik sepliginiń **-nıń, -niń** forması eski ózbek ádebiy tiliniń tásiiri bolıp tabıladı. Barıs seplik jalǵawınıń **-i, -e, -á** formaları tiykarınan túrkmen hám ázerbayjan tillerine tán bolıp, dástanlarda ónimli qollanılgan. Tabıs seplik jalǵawı tartım qosımtasınan soń **-ni, -ni** túrinde jalǵanıwı, óguz tillerine tán. Dástanlarda bull qubılıstı bayqawǵa boladı. Shıǵıs, orın seplik jalǵawlarında da óguz elementleri bar.

Juwmaq. Sózimiz juwmaqında sonı aytıw múmkin, dástanlarda tartım, betlik, san formalarınıń qollanıwı óguz tillerine jaqın bolıp keledi. Atlıqqa tán kelbetlik jasawshı qosımtalardıń qollanıwı dástanlar tiliniń házirgi ádebiy tilden ózgesheligin belgileydi. Ayırım sanlıqlardıń qollanıwı házirgi óguz tillerine tán qubılıs. Feyil formalarınan **-an, -en, -mish, -mish, -malı, -meli** kelbetlik feyil qosımtaları óguz tillerine tán bolıp dástanlar tilinde qollanıladı. Hal feyildiń atawısh feyildiń ayırım formaları dástanlardaǵı óguz elementlerin kórsetedi. Almasıq hám ráwısh sózlerdiń ayırımları dástanlarda óguz tillerindegi variantları menen qollanılgan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Türkmen diliniń grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat. Rax. 1999. 601 sah.
2. Azərbaycan дилинин грамматикасы. —Баку, 1982.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. Нукус. Казан. 1976. 398 б.
4. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги каракалпак шайырлары шығармаларының тили. Нөкис. Қарақалпақстан. 1989.
5. Хамидов Ҳ. Қарақалпак тили тарийхының очерклери. Нөкис. Қарақалпақстан. 1974. 356 б.
6. Хамидов Ҳ. Каракалпакский язык XIX начала XX вв по данных письменных памятников. Тошкент. Фан. 1986. 220 б.

